

РАНОВИЗАНТИЈСКА ГРОБНИЦА НА СВОД КОД СЕЛА КЛИСУРА ПОРЕД НИША И КРАТАК ОСВРТ НА ПРОБЛЕМ ЗАСВЕДЕНИХ ГРОБНИЦА

Евидентирани материјални трагови око средњовековног града Копријана (Курвинград)¹, указују на густину насељености и велики углед овог простора од рановизантијског периода до касног средњег века. Испод Копријана, на нижем заравњеном вису, откопана је рановизантијска трикохална црква.² Са друге стране реке Мораве, на трећем брду званом Комига, налази се средњовизантијска црква Св. Јована.³ Овој целини, нешто јужније, иза села Клисура, додајмо недавно евидентирану рановизантијску гробницу која сада служи као црквисте Св. Симеона Столпника.

Гробница је усечена у падину брда које се спушта ка десној обали Мораве, испод вештачки заравани која надвисује сеоски пут за Чечину и стари аутоп-пут Ниш-Скопље,⁴ некада антички пут Ниш - Солун. Одавде се одвајао у долину Топлице римски пут од Ниша за Љеш (Наиссус-Лиссум). Некако код гробнице, Јужна Морава улази у теснац да би изашла код града Копријана у богато Добрич поље и пространу моравску равницу.⁵

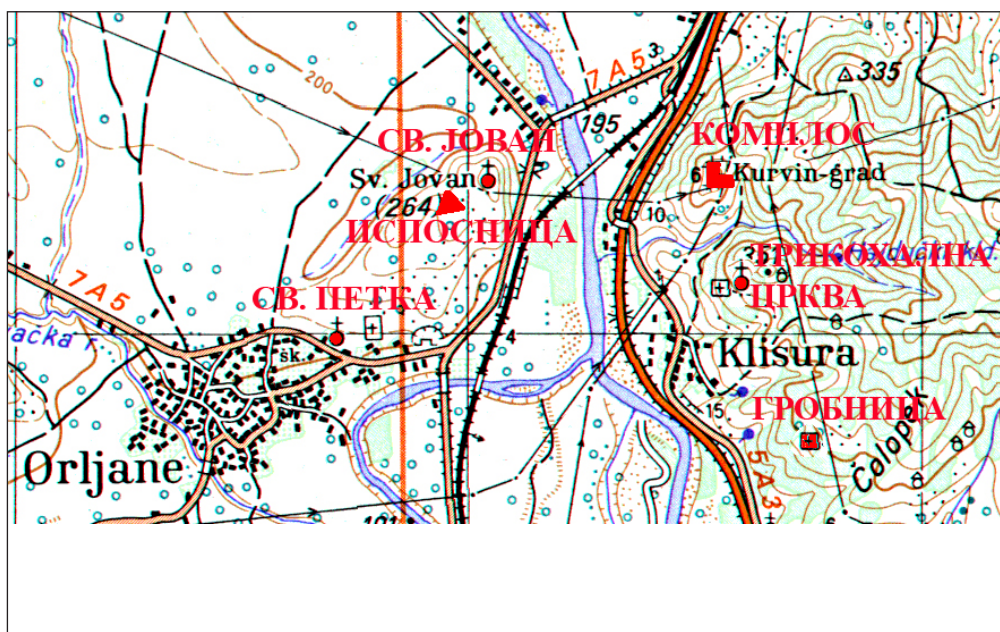
¹ Према запису на мермерној плочи, изнова је изграђен 1372. год. од Ненада сина казнаца Богдана - М.А. Марковић, *Напопис из града Копријана*, Старинар XII, (Београд 1937), 98/99; Љ. Стојановић, *Где је град Копријан*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VII/1-2, (Београд 1927), 217-219.

² А. Оршић-Славетић, *Белешке са истраживања*, Старинар, трећа серија, 10-11, (Београд 1935-1936), 173, сл.5; В.Кондић-В.Поповић, *Царичин град-ујерђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977, 157/8; Ђ.Стричевић, *Рановизантијска црква код Куршумлије*, Зборник радова византолошког института, 2, (Београд 1953), 180/1.

³ М. Ракоција, *Новооткривени фрагменти живописа у цркви Св. Јована у Орљану*, Гласник друштва конзерватора Србије, 23-24, (Београд 2000), 41-46; Исти, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архиепископуре*, у: Ниш и Византија, Зборник радова са научног скупа, Ниш 2003, 74-106.

⁴ Сахрањивање у близини пута обичај је налажен из првих векова хришћанства - Л. Мирковић, *Православна литургија*, Београд 1982, 114.

⁵ Ж. Мартиновић, *Енциклопедија Ниша-природа, историја, савременост*, Ниш 1995, 79.

Сл. 1. Град Копрџан са окружењем

Fig. 1. The fortress of Koprian with its surroundings

Гробница код села Клисура орјентисана је И-З, са улазом на западној страни.⁶ Правоугаоне је основе (3,30 x 2,50м), висине 1,90м, а засведена полуобличастим сводом, сачуван у источном делу. Гробница је у целости изидана од црвено печених опека (27,5 x 38,5 x 4см) везиване ситнозрнастим малтером. Омалтерисана је танким слојем хидростатног малтера (креч, песак и ситно туцана опека) јако црвене боје, на коме нису констатовани трагови осликавања. Под гробнице прекривен је цементним намазом.

У источној половини гробнице, један наспрам другог, уз подужне зидове налази се по један мањи банак (100 x 28см, висине 50см), краћом страном прислоњени уз источни зид. Лепо изидани опеком и омалтерисани, служили су као лежаји (клинџе) на које су полагањани сандуци.

У маси подужних зидова, 0,80м изнад нивелете пода, симетрично су распоређене по две четвртасте нише неједнаке дубине - на јужном (25 x 15 x 23см) и на северном зиду (25 x 15 x 40см), у које су стављани кандила, судови, или неки други потребни предмети.

Западни зид, где се некад налазио улаз у гробницу је порушен, тако да ће нам начин приступања и облик улазних врата остати

⁶ Гробнице овог типа из некрополе у Јагодин Мали у Нишу готово редовно имају улаз на источној страни. Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин Мали у Нишу*, Ниш 1968, 14.

Сл. 2. Клисуре, црквистије Св. Симеона стилолика са рановизантијском гробницом у унутрашњости

Fig. 2. Klisura, the site of the former church of St Simeon the Stylite with an Early-Byzantine crypt in its interior

непознат. Извесни закључци који се намећу упоређивањем са сродним гробницама, остају у оквирима претпоставки.⁷ Рушење западног зида треба претпоставити оног тренутка када је гробница претворена у црквистије Св. Симеона Столпника. Два степеника којима се непосредно силази на под гробнице, могла би бити део оригиналне улазне партије. После рушења њеног западног зида испред степеница је саграђен мањи плато (данас има улогу припрате) на који се силази преко два степеника неједнаке висине. Дограђени западни део црквистије зидан је грубо од притесаног камена са лучно обликованим улазним отвором, испред кога је заравњени плато, око 1м виши од нивелете пода гробнице. Бочни зидови црквистије

⁷Зна се да су улазне партије организоване тако да се гробница могла користити у више наврата, а кроз улазни отвор покојник се уносио заједно са сандуком. Улаз у гробницу овог типа најчешће је затваран вертикалном каменом плочом ужљепљеном у довратнике. Најближи примери се налазе у ранохришћанској некрополи у Јагодин Мали у Нишу - Љ.Зотовић, Н. Петровић, *Ниш-Јагодин Мала*, Старице н.с. XI, (Београд 1960), 246/7, сл.1; Л. Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, Старице, V-VI (1954-1955), (Београд 1956), 55; П. Петровић, *нав. дело*, 73-84; М. Ракоција, *Манџири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 49-52.

надовезују се на косину терена која скрива гробницу, и подупире новосаграђени двосливни кров високо изнад њеног свода. Када је гробница претворена у црквисте, тешко је рећи.

Овде се наизглед не поставља питање колико је покојника почивало у гробници.⁸ Два банка невеликих размера представљају идеалан ослонац за мале – дечије сандуке,⁹ а био би омогућен и несметан приступ нишама у бочним зидовима, које несумљиво припадају култим радњама за упокојене, што је, између осталог, подразумевало и остављање дарова.¹⁰ Ако прихватимо да су банкови одговарали димензијама сандука, као што је то случај са оним који су зидани за сандуке нормалне дужине (2м), онда су димензије банака у клисурској гробници најближе размерама знамом оловном саркофагу из базилике са мартирејумом у Нишу, за који, поједини истраживачи сматрају да је могао припадати детету.¹¹

У Нишкој ранохришћанској некрополи у насељу Јагодин Мала, ни у једној гробници нису констатована узвишена лежишта за покојнике. Тамо где их има, у нишком окружењу и даље, њихове размере одговарају сандуку за одраслу особу. Овакве гробнице са банковима (дуж. око 2м) на којима су почивале одрасле особе су честе

⁸ Број сахрањених у гробницама овог типа доводио је истраживаче у недоумицу и онда када се њихов број чини очигледним - Л. Мирковић, *нав. дело*, 55 -мишљења је да су у гробници са фрескама у Јагодин Мали била смештена три покојника, док за четворицу има места сматра Ђ. Бошковић, *Ецџ неколџко слов о ранохришћанској сѣној живојиси в нишком склоје, Византѣјски временик XV*, Москва 1959, 144/47. Л. Мирковић, *Да ли на фрескама у нишкој гробници (крај IV века) имамо портрете сахрањених у њој?*, Иконографске студије, Нови Сад 1974, 27-29. У сваком случају, онај уз западни зид није био оријентисан у складу са религијским прописима И-З (глава) већ С-Ј.

⁹ У ранохришћанским гробницама у насељу Јагодин Мала у Нишу, констатовано је да су у гробницама које немају зидане гробне преграде покојници полагани у дрвене сандуке о чему сведоче затечени гвоздени ексери - Љ. Зотовић, *Ниш-Јагодин Мала*, 246/247. Или можда оловни сандуци, какав је евидентиран у гробници црквиста Св. Стефана код Сврлига - Ђ. Бошковић, *Средњовековни сѣоменици Источно Србије*, Старинар, II, (Београд 1951), 235; у Виминацијуму - Љ. Зотовић, *Рано хришћанство у Виминацијуму кроз изворе и археолошке сѣоменике*, VIMINACIUM, Зборник Народног музеја 8-9, (Пожаревац 1994), 61; у засведеним гробницама унутар базиликалне цркве у Улпијани - Лј. Поповић, Е. Ђершков, *Ulpiana. Predhodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954. do 1956. godine*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije, (Priština 1956), 323-325. У засведеној гробници из Беле Паланке поред два оловна сандука на узвишеним лежиштима (дужине 2м), констатована су и четири гвоздена ексера са трулежи од дрвеног сандука. Опис затечене унутрашњости гробнице најречитије је сведочанство о њеној дугој употреби – А. Трифуновић, *Сѣарине из Беле Паланке*, Старинар српског археолошког друштва, I, (Београд 1881), 71.

¹⁰ Р.О. Братанић, *Ископине у Нишу и околини*, Преглед црквене спархије нишке 5-6, (Ниш 1937), 182 - сматра да су бочне нише у мартирејуму базилике у Нишу служиле за одлагање дарова.

¹¹ Љ.Зотовић, *Извештај са ископавања касноантичке некрополе у Нишу*, Лимес у Југославији I, (Београд 1961), 171-175; Иста, *Јагодин-мала - касноантичка некропола*, Археолошки преглед 4, (Београд 1962), 230-233.

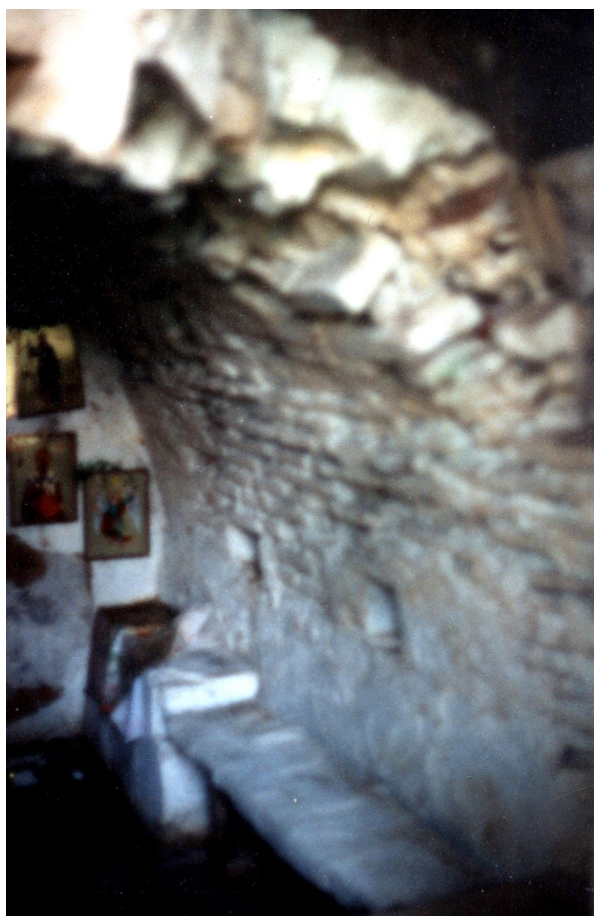
на просторима Балкана,¹² али не и оне са лежиштима чије размере одговарају дечијем сандуку. У клисурској гробници дужина банка (1м), недвосмислено открива да су на њима били положени дечији сандуци, што значи да је гробница саграђена за преминулу децу. Ово је редак пример дечије засведене гробнице, што посредно указује на интезитет живљења и значај овог простора из времена када је саграђена. Сазнање да се засведене гробнице најчешће срећу поред већих урбаних целина, заједно са знаним споменичким наслеђем њеног окружења, упућује на постојање моћног насеља и открива нам начин живота у њему. У томе се сагледава културно-историјски значај једине знане засведене гробнице намењене преминулој деци, без сумње, неке имућније породице.

Гробница је прецизно пројектована и мајсторски изведена. Складне и тачне пропорције, и квалитет зидања, дело су искусног занатлије који је добро познавао античко и сувремено рановизантијско градитељство, несумљиво и оно из свог непосредног окружења. Занатско мајсторство, конструктиван склад, математичка прецизност, геометријска тачност при пројектовању детаља (нише, банкови, лук свода), указују да је творац овог сакралног објекта могао бити ангажован и на изградњи црквених грађевина.¹³ То што је за зидање коришћена само опека, указује да је ње било довољно, захваљујући производњи у непосредној близини.¹⁴

¹²Примера има много: Уз подужне стране гробнице у Читлуку озидани су лежаји (клинне) за полагање покојника (дуж. 2м) из V - VI века - I. Војановски, *Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova predhodna konzervacija*, *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, IX, Sarajevo 1964, 117; Банкови од лепо слаганих опека, са димензијама које одговарају за полагање одрасле особе, налазе се у гробници ранохришћанске цркве у Расу (Трговиште) која се датује у V-VI век - J. Ковачевић, *Srednjovekovni Ras-istraživanja 1972. godine*, *Arheološki pregled* 14, Beograd 1972, 144/145. Три постоља озидана од опека за саркофаге налазе се у крипти базилике у Улпиани, док су се у засведеној гробници у цркви уз северни бедем очувала два банка. Црква је оквирно датована у VI век - Lj. Popović, E. Čerškov, *Ulpiana, Arheološko konzervatorski radovi*, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije I*, (Priština 1956), 321,325. У засведеној гробници из Беле Паланке уз подужне зидове такође се налазе “назидане клупе од цигала” на којима су лежала два оловна сандука дужине 2м - А. Трифуновић, *Старине из Беле Паланке*, *Старинар српског археолошког друштва 1*, (Београд 1888), 71. И у засведеној гробници уз јужни зид базилике у Мородвису (V-VI век), која је најближа клисурској налазе се зидани лежаји (дуж. око 2м) уз подужне зидове - К. Трајковски, *Ранохришћанска гробница во Мородвис*, *Лихнид-зборник на трудови 7*, Охрид 1989, 89-94; итд.

¹³У непосредној близини, с друге стране села Клисура, испод средњовековног града Копријана, откривена је 1933. споменута рановизантијска трикохална црква - А. Оршић-Славетић, *нав. дело*, 173, сл.5; В. Кондић-В. Поповић, *нав. дело*, 157/8;

¹⁴ Споменута једновремена трикохална црква код села Клисура била је изидана од опека - А. Оршић-Славетић, *нав. дело*, 173, сл.5; Касније, оближња средњовизантијска црква Св. Јована на брду Комига у целости је зидана опекама М. Ракоција, *Новооткривени фрагменти живописа у цркви Св. Јована у Орљану*, *Гласник друштва конзерватора Србије*, 23-24, (Београд 2000), 41; Исти, *О цркви Св. Јована ...*, 87. И данас, у непосредној близини постоји активна циглана и коп одакле се експлоатише земља.

Сл. 3. Клисуре,
унутрашњоcт
рановизантијске гробнице
Fig. 3. Klisura, the interior
of the Early-Byzantine crypt

Зидове чине водоравни редови лепо слаганих опека, повезани малтерним спојницама исте висине. Несумљиво највеће занатско искуство градитељ је показао правилно обликујући лук полуобличастог свода. Из хоризонталних редова опека подужних зидова, на одређеној висини започиње поступно радијално слагање опека у паралелне редове, образујући по дужини лук свода. Сачуван у источној половини открива сву тачност зидарских радова и завидно занатско умеће градитеља какво затичемо у крипти базилике Св. Димитрија у Солуну,¹⁵ баш онако како се градило у VI веку.¹⁶

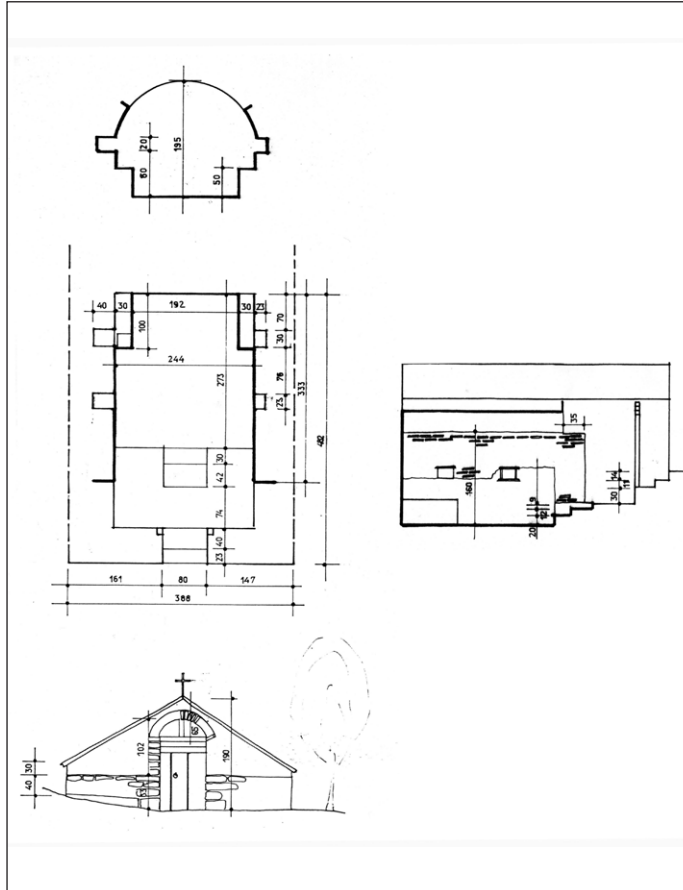
Намеће се математичка и геометријска прецизност којом су пројектовани правци зидова, изидани банкови, као и квадратне нише у бочним зидовима, од којих су оне на јужном зиду, можда плански,

¹⁵Ch.Mavropoulou-Tsioumi, *Byzantine and post-byzantine monuments of Thessaloniki*, Thessaloniki 1997, 44, 50/51; I. X.Τατσια, ο αγιος Δημητριος, Θεσσαλονικης, 61–65.

¹⁶C.Mango, *Architettura bizantina*, Venezia 1974, 16, sl.10.

Сл. 4. Клисуре,
рановизантијска
гробница,
основа, пресеци,
изглед (према Р.
Симојановић)

Fig. 4. Klisura, the
Early-Byzantine
crypt, the base,
the cross-
sections, the view
(according to R.
Stojanović)

плиће, док су наспрамне нише на северном зиду нешто дубље. Нише у бочним зидовима, скоро идентичног распореда, налазе се у гробници откривеној у Сиденици Хвостанској из VI века.¹⁷ Ближе, у гробници црквишта Св. Стефана код Сврљига оквирно датована у VI век,¹⁸ затичемо једнак распоред ниша у бочним зидовима, али и нишу у чеоном зиду. Ипак Клисурској гробници типски је најближа гробница на свод уз јужни зид базилике у Мородвису. Једина разлика је што димензије клупа за полагање покојника одговарају одраслој особи. И овде су на бочним зидовима симетрично распоређене по две квадратне нише, довољно ниско постављене и лако приступчане приликом одлагања предмета чији су трагови констатовани у простору између клупа. Захваљујући откривеном бронзаном новцу Анастасија

¹⁷В.Кораћ, *Сиденица Хвостанска*, Београд 1976,34 - осим димензија, сличност се огледа у начину зидања и образовању лука свода препознатљиво за VI век.

¹⁸Ђ.Бошковић, *нав. дело*, 235/6 сл. 29 и 30 - наспрамне нише бочних зидова овде су једнаких димензија.

I може се ближе одредити време њене изградње.¹⁹ Сигурно је да није саграђена пре владавине Анастасија I (491-498), док је за очекивати да је настала нешто после, с почетка VI века.

О нишама

Рановизантијске засведене гробнице, на први поглед једноличне, имају свој развој неодвојив од развоја архитектонских елемената црквене архитектуре. Њихова међусобна условљеност је резултат литургијских промена у одређеном времену. Један од архитектонских детаља који на то упућује јесте већи број ниша на подужним зидовима засведених гробница. Место на коме се налазе нише, мишљења смо, од значаја је за ближе датовање овог типа гробница, које се, у недостатку покретног материјала, широко датују од друге половине IV до почетка VII века.

Посматрајући нише као важан детаљ за датовање подужно засведених гробница, неопходно је докучити њихово порекло и улогу, те на основу тога ближе одредити време изградње гробнице. Ово се може разрешити упоредним сагледавањем појаве ниша у црквама и гробницама.

Већ је наглашен међусобни утицај црквене и сакралне архитектуре.²⁰ То нам омогућава да порекло ниша у рановизантијским засведеним гробницама потражимо у сличном архитектонском детаљу савременог црквеног градитељства, који се у измењеном или истом облику рефлектује и на сакралне објекте. Овде нећемо залазити у теолошко - филозофско тумачење смрти код раних хришћана, нити, пак, у детаљно сагледавање византијског погребног чина.²¹ Ослонићемо се на материјалне трагове и архитектонску иконографију.

Нише по својој природи, служе за одлагање предмета, у овом случају оних неопходних приликом молитве за упокојене и религиозне свечаности на гробу.²² Од посебног је значаја смештање ниша у подужним зидовима како цркве, тако и гробнице. Ово се не сме

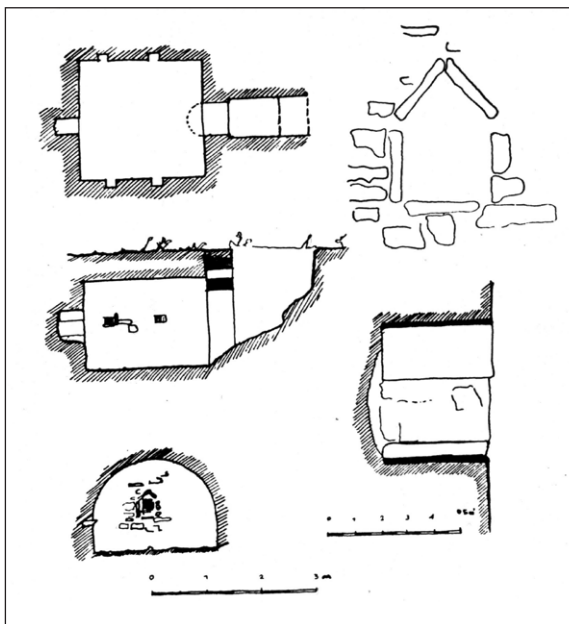
¹⁹ К. Трајковски, *нав. дело*, 90, Пл. 3 - Трајковски је као искусан професионалац евидентирао нише на бочним зидовима не скривајући збуњеност њиховим присуством и могућом функцијом. Претпоставка да су ту биле дрвене затеге (мада констатује конструктивну непотребност, те да трагова дрвета нема) да би се дочарао амбијент покојничког дома, делује неуверљиво као изнуђена досетка.

²⁰ М. Чанак-Медић, *Архитектура цркве Светог Луке и њени извори*, у: Црква Светог Луке кроз вјекове - научни скуп поводом 800-годишњице цркве Светог Луке у Котору, зборник радова, Котор 1997, 35 - прислоњени луци у византијским куполним црквама образују нише сличне аркосолијумима.

²¹ О души умрлог писао је хришћански платониста Ориген (184-253) - Г. Константиновић, *Ориген*, у: Зборник Богословског факултета II, са литературом; водети: F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme Funéraire des Romains*, Paris 1966, 142/3.

²² Л. Мирковић, *нав. дело*, 113/114.

Сл. 5. Сврљиџ, гробница у цркви Св. Стефана (према Ђ. Бошковић)
 Fig. 5. Svrljig, the crypt in the former church of St Stephan (according to Dj. Bošković)

посматрати као слободан избор неимара, већ као смишљено пренешен детаљ из црквеног градитељства из времена када се оне јављају на бочним зидовима цариградских цркава. Овај архитектонски детаљ који се у рановизантијским храмовима јавља као резултат литургијских потреба, преноси се на унутрашње зидове овог типа сепулкралних грађевина, прилагођен обликом, бројем и местом, данас заборављеним култним радњама за упокојене. Њихову појаву у подужним зидовима западног дела цркве (наос, припрата) могла би се довести у везу са оним у подужним зидовима гробница. Зато је неопходно размотрити могуће порекло, време настанка и функцију ниша у зидовима наоса, посебно у црквама где их затичемо у већем броју. Порекло и функција ниша у олтарском простору је позната.²³

Од значаја за појаву ниша у западном делу цркве су једновремене литургијске промене из VI века Јустинијана и Јустина II,²⁴ када је дошло до премештања ђаконикона и проскомидије уз олтар, и другачијег односа према обичају остављања намерница у цркви за потребе оних који немају.²⁵ Још од првих дана хришћанства верници доносе прилоге,²⁶ како због освећења, тако и због сиромашне браће

²³ Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и пројезис у ранохришћанским црквама*, Старинар, нова серија IX-X/1958-1959, Београд 1959, 59-66 са литературом.

²⁴ Ц. Мајендорф, *Византијско богословље*, Крагујевац 1985, 33-37 са литературом

²⁵ Ђ. Стричевић, *нав. дело*, 60.

²⁶ Порекло остављања намерница на гробу је пренешо из паганске традиције. Ранохришћанско виђење душе умрлог описао је Ориген (184-253)-F. Comont, *нав. дело*, 142/3. Старо схватање о одвођњу душе у Новом завету: Матеј 13,36-43. Љ. Зотовић сматра да се ранохришћанско тумачење смрти није много разликовало од паганског. Једна од

(хлеб, вино), зашта је у цркви постојала наменска просторија код улаза у храм. У VI веку у Византији се развијају посебне установе за помоћ сиромашним, а пракса прилагања хране за сиромашне се одваја од богослужбених радњи. Установљена је церемонија Великог входа (улаз) - пренос хлеба и вина, а ђаконикон и проскомидија су пресељени јужно и северно од олтарске апсиде. Ове литургијске промене, које су се видно одразиле на архитектуру храмова, догодиле су се у VI веку, у време Јустина II.²⁷

Јака институција прилагања намерница за сиромашне није могла у потпуности да се заборави. Да би се задовољила потреба даривања сиромашних, уместо просторија које су премештене уз олтарску апсиду, као вид компромиса остављане су нише у бочним зидовима наоса, ако је црква мања, или у западним анексима ако их је црква имала. Ово је, што је и за очекивати, препознато код грађевина престонице. Тако су, бочне нише добро познате код палеовизантијских цариградских цркава, и сматрају се препознатљивим детаљем престоничке архитектуре.²⁸

Овде, у провинцији, некако у време кад је саграђена нове-евидентирани гробница, подигнута је црква у недалеком селу Рујковцу са већим бројем ниша у западним анексима. У једновременој оближњој трикохалној цркви у истом селу Клисуре затичемо нишу у западном анексу.²⁹ И у средњевизантијском раздобљу присуство ниша у подужним зидовима упућује на цариградско градитељство. Њихово поновно васпостављање у средњевизантијском периоду рефлектовало се у области Ниша преко оближње цркве Св. Јована на брду Комига у Орљану. Нешто даље, у Мојсињу, по свој прилици једновремена стара црква Св. Николе у Ђунису, има нише у бочним певницама.³⁰ Још даље, на Јадранском приморју, у то време затичемо већи број цркава са унутрашњим нишама у подужним зидовима наоса.³¹ То је још једна потврда о правцима простирања византијских утицаја и истрајности архитектонске традиције.

Далеко сећање на литургијске промене из VI века, када су ђаконикон и проскомидија (протезис) премештени уз олтарску

разлика је и увођење прозирног анђела (који у суштини представљају ветрове) као психопомпа уместо паганског веровања да су психопомпи богови, ветрови или орао. Има доста заједничког и у ликовном изражавању - Љ. Зотовић, *Промене погребних ритуала током пет векова историје Виминација*, Саопштења XXX-XXXI/1998-1999, Београд 2000, 13-17 са литературом

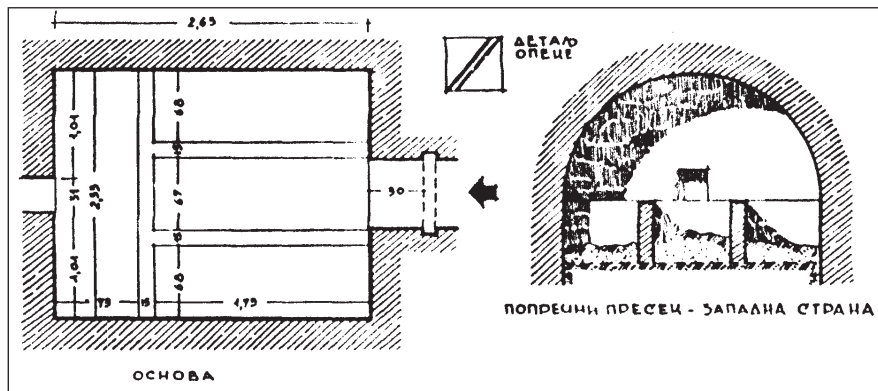
²⁷ Г. Σοτηρίου, 'Ἦτρο/ὄρασι' καὶ διακονικό/να)у τῇ 'αρχαία ἐκκλῆσια, Θεολογία, Περὶδον Β', том. Α' ((1941), 76-100; Ђ. Стичевић, *нав. дело*, са детаљном литературом.

²⁸ В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског светла*, Београд 1998, 108; примера ради црква Св. Сергеја и Бакха у Цариграду - С. Mango, *нав. дело*, 101.

²⁹ В. Кондић-В. Петровић, *нав. дело*, 155-157, сл. 118, 122, и у Сијаринској бањи

³⁰ К. Јов. Јовановић, *Старе цркве у Мосињу*, Старице, новог реда, година II. 1907, Београд 1908, 157/8 - први је приметио да је улога ниша, било унутар цркве или на фасадама, осим оних у олтарском простору, недовољно јасна.

³¹ М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане...*, 90, - Св. Михаило у Стону, Св. Петар у Шипану, Св. Тома у Кутима, Св. Петар на Прику, црква у Панику.

Сл. 6. Ниш, гробница са фрескама у Јагодин Мали (према С. Ненадовић)
 Fig. 6. Niš, the frescoed crypt in Jagodin Mala (according to S. Nenadović)

апсиду, а потребу за остављањем хране задовољиле нише у наосу или анексима цркве, сачувало се преко средњовизантијског периода и до данас. У нишама сеоских цркава, у унутрашњости и на фасади, народ и данас оставља вино, погачу, зејтин, пите, ...³²

Уз чињеницу да су градитељи гробница зидали и цркве, пресудно за претпостављену рефлексiju ниша из црквеног на сакрално градитељство биле су литургијске промене из VI века³³ и прихваћени компромис сахрањивања унутар цркве.³⁴ У почетку хришћанства строго се водило рачуна између гробљанских обреда и службе у цркви, т.ј. литургија се није служила на гробљу већ одређене молитве за упокојене.³⁵ Нешто доцније, са ширењем култа мученика ова граница је ублажена. Сада, пратеће радње уз молитву за мртве, слично литургијским потребама у цркви, захтевају нише за одлагање кандила, судова, дарова.

Гробнице овог архитектонског типа, са нишама на бочним зидовима или без њих, често се јављају у склопу цркве, некад и конструктивно повезане као саставни део њене архитектуре.³⁶ Ако

³² Ђ. Стричевић, *нав. дело*, 60.

³³ Сматра се да су се ове промене догодиле у VI веку у време Јустинијана - Г. Σοτηρίου, 'Ἦτροθεσις καὶ διακονικὸν ἐν τῆραρχαῖα ἐκκλησία, Θεολογία, Περίδων Β' τομ., Α' (1941), 76–100; Ђ. Стричевић, *нав. дело*, 59–65, са литературом

³⁴ I. Nikolajević, *нав. дело*, 680/1.

³⁵ I. Nikolajević, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije*, *Arheološki vesnik* 28, (Beograd 1978), 680/681.

³⁶ Примера има много: У бившој Југословенској републици БиХ - I. Vojanovski, *Kasnoanticke grobnice na svod u Citluku i njihova predhodna konzervacija*, *Naše starine*, *Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine*, IX, (Sarajevo 1964), 115;

у Македонији - В.Лилчић, *Ранохришћански засведени гробници во Македонија*, *Жива Антика I*, (Скопје 1983), 95/108;

у Бугарској - Д. Димитров, *Изкуството в Тракия през епохата на римското владичество*, *История на Българското изобразително изкуство 1*, (София 1976), 47/8 са старијом литературом.

Сл. 7. Ниш, гробница са фрескама у Јагодин Мали, западни зид (снимио Н. Младеновић)

Fig. 7. Niš, the frescoed crypt in Jagodin Mala, western wall (photographed by N. Mladenović)

то нису, онда су у непосредној близини базилике, као што је случај у Јагодин Малској некрополи где су почивале мошти мученика по којима је Ниш био познат. Први хришћани су тежили сахрањивању што ближе мученичким гробовима.³⁷ Ипак, нама познате гробнице које су најближе новоевидентираној (Богородица Хвотанска, црквисте Св. Стефана код Сврљига, у Мородвису), налазе се у склопу цркве и датују се у крај V или VI век. С друге стране, од значаја за ближе датовање је констатација да знане гробнице из ранохришћанске некрополе у Јагодин Мали у Нишу нису у склопу цркве, немају зидане клупе за полагање покојника, и, без ниша на бочним зидовима.³⁸

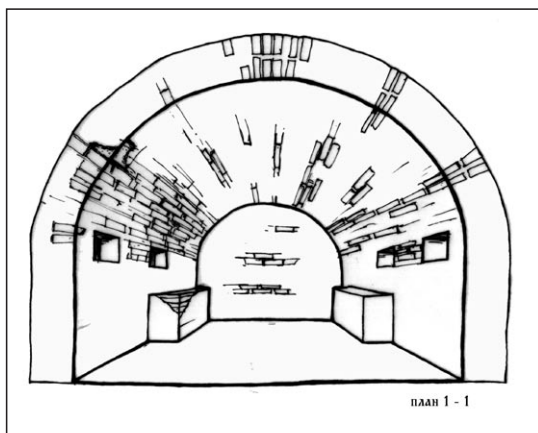
Затим. Д.М. Петровић, *Рановизантијска гробница у Бољевцу на Ибру*, Старинар, НС XV-XVI/1964-1965, (Београд 1966), 257, и дрг.

Ближе, типски идентична гробница у црквисту Св. Стефана у Сврљигу “налази се са северне стране у самом храму” - Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 235/6; У сврљигској клисури на локалитету Бањица у западном делу наоса, откопана је гробница чији је свод изграђен од опека - А. Оршић-Славетић, *Белешке са истраживања*, Старинар, трећа серија, X-XI, (Београд 1935-1935), 173/4. сл. 6. Поред Ниша у селу Габровцу на локалитету Камара, у јужном делу старохришћанске цркве налази се засведена гробница - А. Оршић-Славетић, *Белешке са истраживања*, 172/3, сл. 4.

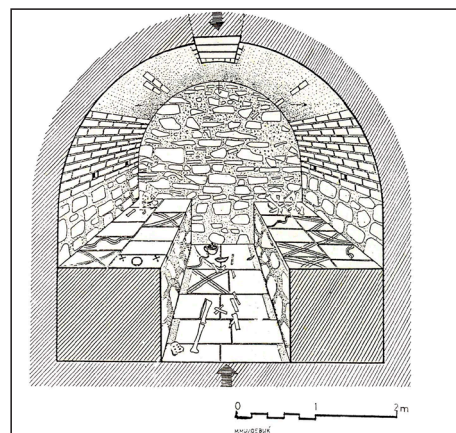
У Србији гробнице у супструкцији цркве датују се у V или VI век - о томе I. Nikolajević, *нав. дело*, 682.

³⁷Д. Мирковић, *Мозајици маузолеја Гале Плаудије*, Иконографске студије, Нови Сад 1974, 50. У оквиру ранохришћанске некрополе у Јагодин Мали у Нишу знане су четири цркве базиликалног типа - А. Оршић-Славетић, *Археолошка истраживања у Нишу и околини*, Старинар, трећа серија, XIII-IX/1933-1934 (Београд 1933), 304; Тако је и на ширем простору Балкана - I. Војановски, *нав. дело*, 111. Ова чињеница отвара могућност да у непосредној близини гробнице која је предмет нашег интересовања, можда треба очекивати базилику. Вештачка зараван нешто ниже, као да је предодређена за њу.

³⁸Имају по једну нишу на западном, супротном зиду од улаза - Lj. Zotović, *Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu*, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 165-170; Осим једне евидентиране са нишом на северном зиду (извештај Д. Максимовића, Докумен-

Сл. 8. Клисурса, унутрашњост рановизантијске гробнице (према Р. Стојановић)
 Fig. 8. Klisura, the interior of the Early-Byzantine crypt (according to R. Stojanović)

Сл. 9. Мородвис, унутрашњост рановизантијске гробнице (према Фиџ. К. Трајковски)
 Fig. 9. Morodvis, the interior of the Early-Byzantine crypt (according to K. Trajkovski)

Ако прихватимо да генезу бочних ниша у засведеним гробницама треба тражити у црквеној архитектури онда њихово непостојање у гробницама у Јагодин Мали, треба довести у везу са развојем црквене архитектуре, а тиме и до ближег датовања овог типа засведених гробница. У Јагодин Малској некрополи, која се смешта у раздобље од друге половине IV века до првих деценија VI века, у гробном типу који је предмет нашег интересовања, преовлађује нумизматички материјал из палеохришћанског периода (друга половина IV и почетак V века), што је и основ за њихово датовање.³⁹ Додајмо чињеницу да су све без бочних ниша, и доћићемо до закључка да се овај архитектонски детаљ у првим деценијама хришћанства на овом месту не јавља. Уз ослањање на знани нумизматички материјал, али и једновремено датовање живописа,⁴⁰ оне се ближе могу датовати у другу половину IV и низ V век, и на основу тога што немају унутрашње нише на подужним зидовима. Оне, пак, које имају бочне нише, као Клисурска, Сврљишка и Мородвиска, треба сврстати у VI до првих деценија VII века, када, консолидовањем литургијских радњи, долази до развоја црквене архитектуре. У том процесу од значаја је улога протезиса и ђаконикона и начин на који су они премештени са запада на исток уз светилиште, као и последице тог измештања на архитектуру ранохришћанских цркава.⁴¹ Некако у то време, ове промене са собом

тација Звода за заштиту споменику културе у Нишу). Бочне нише једино има мартирејум који је у склопу базилике у Јагодин Мали - Р.О.Братанић, *нав.дело*, 182.

³⁹Љ. Зотовић, *Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu*, 165-170.

⁴⁰Л. Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, 66.

⁴¹Ђ. Стричевић, *нав.дело*, 59-65.

доносе и појаву ниша на унутрашњим зидовима храмова.⁴² Одатле, сада у складу са заборављеним радњама за заупокојене произашле, између осталог, из ублажених разлика између гробљанског обреда и службе у цркви, нише се рефлектују на унутрашње зидове засведених гробница. Без сигурног ослоња за датовање, овај закључак нам се чини прихватљив, како за гробницу која је предмет овог рада, тако и за друге које имају нише на бочним зидовима. Стога, досад широко датовање засведених гробница можемо свести на најмање два периода: 1) гробнице без бочних ниша, у недостатку других доказа, оквирно можемо датовати у другу половину IV и низ V век, 2) док оне са бочним нишама треба сврстати у VI или прве деценије VII stoleћа.

То се није догодило одједном. Упоређивањем распореда ниша у гробницама уз ослањање на досадашња сазнања, могућа типолошка систематизација са временским одредницама сама се намеће. Гробнице које имају пар ниша на бочним зидовима и једну на чеоном зиду препознали смо као прелазни тип (Сврљиг, крај V/VI век),⁴³ између гробница са само једном нишом на чеоном зиду без ниша на бочним зидовима (Јагодим Мала, друга половина IV-V век),⁴⁴ и оних које имају по пар ниша на бочним зидовима без нише на чеоном зиду (Клиура, Мородвис, VI-почетак VII века). До потпуне систематизације и нових сазнања, овај предлог треба прихватити као радну хипотезу.

У врменском распону, од V до првих деценија VII века, са стабилизовањем хришћанске вере и консолидовањем култних радњи што доводи до знаних промена на црквеној архитектури, треба претпоставити и извештан развој овог типа једнокоморне сепулкралне грађевине који се може сагледати кроз појаву ниша на бочним зидовима гробница. Датле. знане гробнице откривају, култ се уздизао у чеоној ниши, насупротив улаза у гробницу.

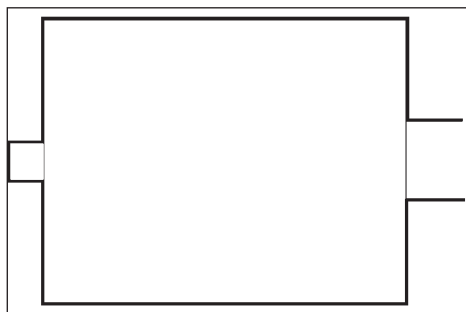
Ретки су поуздани подаци за прецизно датовање овог типа гробница. На просторима Балкана оне се оквирно смештају од средине IV века до првих деценија VII stoleћа. У том временском распону постају масовне, нарочито после забране старих култова од стране цара Теодосија (391), и срећу се све до аварско-словенских освајања ових крајева (615-617). Прелиминарна анализа нумизматичког

⁴²В.Кораћ, М.Шупут, *нав. дело*, 108.

⁴³Да је овај тип гробница најстарији открива и податак да је у нишама ових гробница у Јагодин Мали Љ. Зотовић констатовала кости птице и глодара што упућује на време настанка када су се још увек преплитале паганске и хришћанске загробне култне радње - Lj. Zotović, *Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu*, 173.

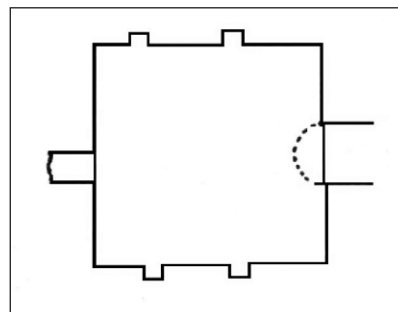
⁴⁴Да је овај тип гробница најстарији посредно открива податак да је у нишама неколико гробница у Јагодин Мали Љ. Зотовић констатовала кости птица и глодара што упућује да су настале у време када су се још увек преплитале паганске загробне култне радње са надолазећим хришћанским. - Lj. Zotović, *Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu*,... , 173.

ТИП I

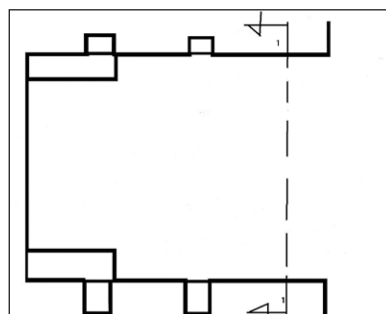
Друга половина IV – V век
(Јагодин Мала)

ТИП II

Крај V/VI век (Сврљиг)

ТИП III

VI/ прве деценије VII века
(Клисура)

Сл. 10. Типологија рановизантијских гробница на основу распореда ниша

Fig. 10. The typology of Early-Byzantine vaulted crypts based on the displacement of niches

материјала уз датовање живописа, указује да гробнице са нишом на супротном зиду од улаза, припадају другој половини IV или V веку.⁴⁵

Гробнице са нишама у подужним зидовима, сматрамо да припадају времену када се црквена архитектура слободно развијала, мењала и прилагођавала,⁴⁶ VI или, пак, првим деценијама VII столећа. На то посредно упућују и споменуте гробнице са бочним нишама које се налазе у оквиру цркве, а оквирно се смештају у V и VI век.⁴⁷ Да су бочне нише из овог времена биле потребне у обреду за заупокојене упућује северни анекс хераклејске базилике (Мартиријум I), у облику капеле са апсидом. Предворје капеле има две нише на подужном северном зиду према којима је, уважавајући их, окренут мозајк датован у почетак VI века. Овако организоване нише на бочном зиду послужиле су као потврда да је упитању гробна капела.⁴⁸ Нише су служиле као олтар за полагање реликвија мученика и светаца, дарова⁴⁹ и других сасуда који су потребни за обред заупокојених, комеморативну службу или неку од заборављених загробних култних радњи.⁵⁰ У припрати су се завршавале литије и обављани су литургијски и погребни обреди (спремање кољива).⁵¹ Треба претпоставити да су нише у анексима или на бочним зидовима наоса цркве служиле и за одлагање предмета потребних за обред у спомен умрлог⁵² - кандило (пепео), јелеј (уље) са вином и слично. Потреба за истим радњама које су обављане у црквама-капелама, или, пак, у издвојеном простору цркве, могле би бити један од разлога појаве ниша на подужним зидовима засведених гробница.⁵³

⁴⁵ У Нишу, ранохришћанска некропола у Јагодин Мали - Љ.Зотовић, Н.Петровић; Гробница са фрескама у Јагодин Мали у Нишу на основу анализе живописа датује се у IV век-Л.Мирковић, *нав.дело*,66.

У Белој Паланци, пресвездена гробница у селу Дол, где је затечен новац узурпатора Вентраниона (350.), сматра се за једну од најстаријих, и може се датовати нешто после 350. године - Б.Сариа, *Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду*, Старинар, 1924-1925, 71.

⁴⁶В.Кораћ, М.Шупут, *нав. дело*,??/?

⁴⁷И.Николајевић, *нав.дело*, 682.

⁴⁸Г.Цветковић-Томашевић, *Није ли "загонетни знак", првобитно постављен на једном ранохришћанском мозаику, био, можда, монофизитски?*, Саопштења XXIX/1997, (Београд 1997), 9/10.

⁴⁹С.Братанић сматра да су бочне нише у мартиријуму базилике у Нишу служиле за одлагање дарова - С.Братанић, *нав. дело*, 182.

⁵⁰А.Grabar, *Martyrium I*, Paris 1946, p.83; G. Babic, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1968, p.30,33/4.

⁵¹ Л. Мирковић, *Православна Литургија*, II, Београд 1982, 178

⁵² Исти, *нав.дело*, I, 110; II, 181-184.

⁵³О улози и односу капела са нартексом и наосом у средњевизантијском периоду - Ida Sinkevic, *Western chapels in middle byzantine churches: meaning and significance*, Старинар LII/2002, Београд 2003, 79-92.

Јак византијски богословски традиционализам који је доминирао у V и VI веку био је од пресудног утицаја на стваралаштво.⁵⁴ Утицај црквене архитектуре на сепулкралну није тешко претпоставити. У свему томе, од значаја је и чињеница да су исти мајстори градили и цркве и гробнице.

О засведеним гробницама

Рановизантијска пресведена гробница код села Клисура припада уобичајеном типу, и по размерама и по архитектонским облицима, распрострањен широм Балкана. Са уливом хришћанства шири се овај тип гробница,⁵⁵ чије се порекло везује за земље источног Средоземља, за просторе Блиског Истока, из Палестине, Сирије и Месопотамије.⁵⁶ Хришћани су прихватили и разрадили овај архитектонски облик, јер је најближи њиховом схватању загробног живота. Хришћани верују да је покојник уснуо (почива), да ту лежи само привремено (депосито), некада читаве породице или братства до “Страшног суда” када ће васкрсти и изнова започети живот.⁵⁷ Они који су почивали у оваквим гробницама у склопу цркве био је обезбеђен Васкрс пре Страшног суда (Откровење Јованово 14,1-2; 20, 6), као и оним привилегованим, који су у оквиру некрополе били најближи гробовима угледних хришћана-мученика.⁵⁸ Исус Христос је “Нада наша”, каже апостол Петар, нада у васкрс мртвих, као што је Христос Васкрсо (1 Тим. 1,1).

У складу са Христовим учењем о загробном животу, овај облик гробница раширио се просторима Балкана. На нашим просторима он се јавља, прилагођен новим духовним приликама, крајем III и почетком IV века.⁵⁹ Убрзо затим, већ у другој половини IV века, шири

⁵⁴Ц. Мајендорф, *нав. дело*, 21-23.

⁵⁵На овим просторима гробнице са полуобличастим сводом граде и римљани у предхришћанско доба - М.М.Васић, *Неколико гробне конструкције из Виминацијума*, *Старинар*, II, за 1907, Београд 1908, 73. У Северној Месопотамији и Сирији најраније се јављају лукови и просторије надвишене сводовима - R.Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1989, 143-156; В.Кораћ, М.Шупут, *нав. дело*, 23 са литературом. Сличне архитектонске облике у старијим цивилизацијама (Месопотамија, Етрурци, Рим), треба посматрати као део општег знања а не као празор или прототип.

⁵⁶Порекло засведених гробница евидентираних у Марусинцу код Солина Дигве је, ослањајући се на конструктивне елементе, повезао са Сиријом - E. Diggve-R. Egger, *нав. дело*, 2.

⁵⁷C.Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 36. Супротно схватањима хришћана римљани на споменик пишу: HSE - hic situs est (овде лежи). Ту разлику у односу на култ мртвих у IV веку најбоље дочаравају речи апостола Павла: “А нећемо, браћо, да сте у незнању о умрлима, да не тужите као и остали који немају наде” (т.ј. незнабошци)

⁵⁸A.Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, vol.I, Architecture, Paris 1946; I.Herklotz, *Sepulcra e monumenta. studi sull'art sepolcrale in Italia*, Roma 1985, 28-36.

⁵⁹Л.Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, 55; R.Egger, *Der Altchristliche Friedhof Marusinac*, Split 1940, 2.

се балканским римским провинцијама. У ове крајеве, захваљујући важним путевима, долази заједно са новом религијом, коју су са истока ширили војници и трговци. Они своју делатност првенствено започињу у јаким војним и трговачким центрима. Зато гробнице овог типа најчешће срећемо поред већих урбаних центара. Баш такав центар био је Наис (Наиссус),⁶⁰ нешто касније, јако упориште хришћана и знано епископско седиште из IV века.⁶¹ То су први мисионари, носиоци нових идеја, неки несумљиво и мученици по којима ће Ниш постати познат као град мученика - Мартириополис,⁶² у IV веку, добро знан оновременом хришћанском свету по реликвијама својих мученика.⁶³ О повезаности првих хришћана говори, за Ниш значајан историјски податак, о боравку Атанасија Великог у Нишу.⁶⁴ Доносећи са собом хришћанску мисао, између осталог, они преносе и архитектонске облике гробнице засведене полуобличастим сводом.

Овај тип гробница, као пратећа појава нове религије, већ у IV столећу, доспева на просторе Балкана из два правца - на Јадранско приморје у провинцију Далмацију из Италије (преко Нароне, Салоне, Аквилије, др.),⁶⁵ на наше просторе и даље у унутрашњост Балкана, са југа из Грчке, долином Вардара до Ниша одакле ће зрачити у унутрашњост континента.⁶⁶ Гробнице овог типа честе су на Балкану

⁶⁰П.Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976; Исти, *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 71-73. Гробница у селу Клисура налази се у непосредној близини српског средњовековног града Копријана, који је заузимао значајно место у Византијском свету и несумљиво од значаја за Римљане.

⁶¹Zeiller, *L'empire romain et l'église*, Paris 1928, 217; П.Петровић, *Ниш у античко доба*, 83/84; Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану пре досељавања Словена*, Београд 1995, 74-81; М.Ракоција, *Манасири и цркве града Ниша*, 3-22 са литературом и пописом епископа.

⁶²По угледу на значајне Малоазијске градове, у Северној Месопотамији-Grabar, *Martyrium*, I, Paris 1943-46, 363. На овом делу Балкана, према најновијим истраживањима проф. Б.Алексове, град мученика - мартириополис био је Струмица у БЈР Македонији - Б.Алексова, *Епископијата на Брегалница*, Прилеп 1989, 127.

⁶³Л.Мирковић, *нав. дело*, 67; М.Ракоција, *Манасири и цркве града Ниша*, 13-15; Исти, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001, 41-43 са литературом. Хришћански мислилац из IV века св.Виктриције (Sanctus Victricius) из Руана (Француска), у спису "De laude sanctorum" сврстава Ниш међу знамените центре где се чувају реликвије мученика: Константинополь, Антиохија, Солун, Рим и Ниш.

⁶⁴Свети Атанасије Велики дочекао је божић са Нишким епископом_

⁶⁵И.Војановски, *нав. дело*, 113;

⁶⁶Овим правцима, и у средњевизантијском периоду у унутрашњост Балкана продираће нови архитектонски облици - видети М.Ракоција, *Црква у Горњем Мајстелецу код Ниша*, Саопштења, XXII-XXIII/1990-1991, (Београд 1991), 20-23; G.Millet, *L'ancien art serbe.Les églises*, Paris 1919, 44, 45.

где су хришћани већ у IV веку нашли своје упоришта и организовали црквени живот. По правилу, затичемо их поред јаких урбаних и црквених центара. Евидентна је њихова већа концентracија поред значајних градских целина, посебно оних при којима је столовао епископ. Зато је разумљиво што је већи број ових гробница откривен у Нишу и његовом окружењу,⁶⁷ али и на све четири стране Балкана, у

⁶⁷У Нишу су пре II светског рата откривене четири ранохришћанске цркве и 17 пресведених гробница све из друге половине IV века, од којих су неке биле осликане, видети: А.Оршић-Славетић, *Археолошка истраживања у Нишу и околини*, Старинар 1933-1934, 303-310; Г.О.Братанић, *Ископавања у Нишу и околини*, Преглед црквене епархије Нишке, (Ниш 1937), 180-187; М.Валтровић, *Белешке с њуша*, Старинар српског археолошког друштва, год. V, бр.4, (Београд 1888), 118/9; Л.Мирковић, *нав. дело*, 52-71; Р. Ајдић, *Античке некрополе у Нишу*, Нишки зборник 1, (Ниш 1973), 36. На могућу судбину сликарства у гробници са фрескама у Јагодин Мали зналачки је указано у раду С.Ненадовић, М.Панић-Суреп, *Зашићена ранохришћанске гробнице са фрескама у Нишу*, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, 1, (Београд 1956), 142/6. О тачности тада реченог видети - В.Николић, *Стање зидних слика ранохришћанске гробнице у Јагодин-малу у Нишу*, Саопштења, XXX-1998/XXXI-1999, (Београд 2000), 205-212. Затим: L.Mirković, *La nécropole paleochrétienne de Nis*, *Archeologia Jugoslavica*, II, 85-100; Љ.Зотовић, Н.Петровић, *Ниш-Јагодин Мала*, Старинар н.с. XI (1960), 246/7; Исти, *Ниш-каснoантiчка некропола*, Археолошки преглед, 1, (Београд 1960), 131, табла XXIV/1; Н.Петровић, *Зашићена неких ранохришћанских гробница у Нишу*, Зборник заштите споменика културе, X, Београд 1959, 167-172; Љ.Зотовић, *Извештај са ископавања касноантичке некрополе у Нишу*, Лимес у Југославији, I, Београд 1961, 165-170; Од седме деценије XX века, у документацији Завода за заштиту споменика у Нишу, случајним радовима евидентиране су у Јагодин-малској некрополи следеће гробнице У улици Ратка Павловића испред куће бр. 56, приликом копања рова наишло се на пресведену гробницу зидану опеком. Испод лука констатовани су фрагменти фреско декорације изведене црвеном и зеленом бојом на светло-оker позадини у виду стилизованих биљних орнамената. У јужном профилу рова констатоване су још две гробнице са сводом, од којих једна са траговима живописа (Извештај Љ.Поповић и М.Војиновић, од 20.7.1970.). У ул. Ратка Павловића код куће бр.59а, приликом копања рова наишло се на полуоблично засведену гробницу оријентисану З-И, са улазом на источној страни (Извештај Р.Ајдић од 11.8.1970.). Приликом изградње нове зграде у ул. Косовке девојке, уништене су две гробнице са полуобличастим сводом зидане опеком (Извештај Д.Максимовић бр.334/1 од 10.3.1975.). У ул. Косовке девојке уклоњена је још једна гробница са полуобличастим сводом (Извештај Љ.Зотовић бр. 1295/1 од 3.9.1975.). Приликом градње кухиње у дому за средњошколску омладину откривене су две гробнице са полуобличастим сводом и улазом на источној страни. Једна има мању нишу на северној страни, друга са траговима живописа-птице, дрвеће, лоза, где преовлађује црвена боја (Извештај Д.Максимовић бр. 70/1 од 20.1.1976.). У целости је очувана и приступачна гробница у дворишту куће у ул. Ратка Павловића бр.18, са улазом на источној и четвртастом нишом на западној страни. Затим у споменутом селу Габровац на локалитету Камара у унутрашњости цркве где је код главе покојника нађена плоча са христовим монограмом где се помиње Парвул који се упокојио у миру (*dermivit in pace*) из V/VI века-А.Оршић-Славетић, Белешке са путовања, Старинар III, том X-XI, Београд 1935/36, 172; P.Petrovic, *Inscriptiones de la Mesie Superieure vol IV*, Beograd 1979.. У оближњем јаком упоришту хришћана где је столовао епископ Никита у Белој Паланци (Ремесиана), откривена је гробница овог типа у селу Дол-В.Сариа, *Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, Starinar, III/1924-1925, (Beograd 1925), 71, као и у Б.Паланци у дворишту куће у ул.Петра Драпшина бр.2 (Варошанска мала). У Уаплању у селу Калетинац, у подножју средњовсковог утврђења (лок. Кале), дивљим копањем откривене су две засведене гробнице од опека - неистражене.

И поред већег броја евидентираних гробница на простору Ниша, оне нису појединачно проучаване, чиме би се омогућило тачније сагледавање њихових заједничких карактеристика..

Македонији,⁶⁸ у Бугарској,⁶⁹ у Босни и Херцеговини,⁷⁰ на Јадранском приморју.⁷¹ Затичемо их у значајном броју у Скопљу (Сцупи), Стобима, Софији (Сердица), Солуну, Верја, Салони,⁷² итд. Несумљив је утицај ових центара на изградњу бачвасто пресведених гробница на ширем простору одређене области. Гробнице из ових, и других центара, међусобно се стилски и конструктивно прожимају, и увек је могуће наћи аналогне облике откривене гробнице у једном, са знамом у неком другом граду. Мала разлика и велика сличност, примећена још од М. Валтровића,⁷³ умањује значај методе упоређивања, која губи своју сврху и чини да је општа констатација довољна. Можда у томе треба тражити разлог што недостају појединачне студије које би се бавиле анализом настанка и развоја архитектонских детаља гробница са полуобличастим сводом.

Неоспорно је да засведене гробнице, и поред разлика, представљају типску појаву, из времена уплива хришћанства широм балканских касноримских провинција. Од значаја је, мишљења смо, порекло, функција и распоред ниша на бочним зидовима, из чега је произашло предложено датовање и типологија бачвасто засведених гробница. Мање разлике углавном се своде на решење улазне партије, у употребљеном грађевинском материјалу (опека, камен или комбиновано), по томе како је решен смештај покојника (зидано гробно место, уздигнута клупа-подијум, банак за ослонац сандука), док различит број предвиђених гробних места условљава варирање димензија. Најчешће правоугаону основу која се некада мање, а некада више, приближава квадрату, не треба посебно тумачити, јер, у конструктивном смислу свод подједнако добро надвисује и правоугаону и квадратну основу. Без обзира над каквом основном,

⁶⁸В.Лилчик, *нав. дело*, 95-108 са литературом.

⁶⁹К.МиятевѢ, *Декоративна живопис на софийския некрополѢ*, София 1925; М.Валтровић, *Белешке с ѿуѿа*, 112; М.Станчева, *Ранохристиянски кулѿови сѢради края истѿочнаѿа креѿосѿина сѿѿѿна на Сердика* - Сердика, I, София 1964, 159; Д.Овчаров, *Архитектура и декорација на старохристиянските гробници в нашате земи*, Археологија, 4, (Софија 1977), 19-21 са литературом

⁷⁰V.Paskvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamara na teritoriji Bosne i Hercegovine*, G.Z.M., (Sarajevo 1959), 149-169; I. Vojanovski, *нав. дело*, 103-118.

⁷¹E.Diggve und R. Egger, *Der Altchristliche Friedhof Marusinac*, Split 1940, 2-4; E. Diggve, *History of salonitan christianity*, Oslo 1951, 101; D.Rentic-Milošević, *Neue Funde in der altchrislichen Nekropole Manastirine in Salona*, Archaeologia Jugoslavica, I, 56-61 са литературом.

⁷²И.Николајевић, *Олиѿарна ѿреѿрада у Дабравини*, ЗРВИ, 12, (Београд 1976), 93 са литературом

⁷³ Већ су први истраживачи приметили сличност нишких гробница на свод са оним у Софији: "Обликом и изгледом по све је налик на оне виђене у Софији и биће према томе ѿима сродне по постању и времену ...гробница је од опека сазида на полукружни, ваљкасти свод". - М.Валтровић, *Белешке с ѿуѿа*, Стариѿар, V, бр.4, (Београд 1888), 118/9. Има их идентичних у Солуну, Скопљу, Салони - В.Ђурић, *Визанѿиѿске фреске у Јуѿославији*, Београд 1974, 5/6 са детаљном литературом.

онда као и данас, суштина је у своду чија је симболика за хришћане, како у цркви тако у гробници, иста - небески свод, царство небеско и дом Божији (Јов. 14, 1; Лука 16,9; П. Јевр. 8, 2.)

Гробница која је предмет нашег интересовања, и типолошки и временски одговара онима које се срећу на ширем простору Балкана. Занатском обрадом и конструктивним склопом оне се ослањају на тековине античких неимара и једновременог палеовизантијског градитељства. Унутрашње нише на њеним подужним зидовима, као рефлекс из истовременог црквеног градитељства, ближе је датују у VI или прве деценије VII века. Најдаље до потпуних словенских освајања овог простора (615-617)⁷⁴, после кога више нису грађене. Стога, изложено о новооткривеној гробници могло би се применити на све гробнице са полуобличастим сводом и нишама на подужним зидовима, како за оне из области Ниша, тако и за оне са овог дела Балкана. На основу тога издвојили смо три типа засведених гробница и ближе одредили време њиховог настанка.

Развој сепулкралне архитектуре неодвојив је од развоја црквене архитектуре у ранохришћанском и палеовизантијском периоду Ниша као црквеном средишту области. Промене на црквеној архитектури које су пратиле литургијске захтеве свога времена, одразиле су се и на архитектуру засведених гробница које се могу препознати у појави ниша на подужним зидовима. Знана засведене гробнице из Ниша (Јагодин Мала) све имају нишу на супротном зиду од улаза, покретни материјал датује у IV или V век. Познате гробнице са нишама у бочним зидовима (Сврљиг, Богородица Хвостанска, Мородвис) смештене су у супструкцији цркве и оквирно се датују у VI век. Сравњавањем појаве већег броја ниша у палеовизантијској црквеној архитектури са оним у бочним зидовима засведених гробница, дошло се до закључка да су ове друге, којима припада и Клисурска гробница, настале у VI, најдаље до почетка VII века. И даље широко датовање засведених гробница, у недостатку других доказа, ублажено је сужавањем на три раздобља коме припадају три типа засведених гробница: први, без ниша у подужним зидовима (друга половина IV-V век), други са чеоном нишом и паром ниша у бочним зидовим (Крај V/VI), и трећи са нишама у подужним зидовима (VI-VII века).

С друге стране, овај тип гробница представља значајну карику у сагледавању развоја архитектонских облика и континуитета градитељства овог дела византијског царства. Покушали смо да скренемо пажњу на тип засведене гробнице са унутрашњим нишама на подужним зидовима, да укажемо на могуће порекло ниша и на основу тога, а у недостатку чвршћих ослонаца, предложимо типологију и ближе датовање које би важило и за друге типски сродне гробнице. У сваком случају, овај архитектонски облик гробница заслужује да буде, после појединачне анализе сваког споменика

⁷⁴Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*, Београд 1953, 98.

културе, систематизован, типолошки разлучен, просторно сагледан и временски тачно опредељен. Овај рад нема таквих претензија, али има намеру да допринесе једној таквој разради.

Димензије Клисурске гробнице и њена занатска обрада, какву срећемо у Нишу и другим већим урбаним центрима и епископским седиштима, наводи на претпоставку да је у околини постојало моћно насеље, које је у континуитету трајало од рановизантијске трикохалне цркве у селу Клисура и могуће некрополе око гробнице која је предмет овог рада, преко средњовизантијске цркве Св. Јована на брду Комига, и, можда, византијског града Комплоса, до потоњег српског касносредњовековног града Копријана. У њеној околини не треба искључити постојање базиликалног комплекса, зашта је предоређена вештачка зараван испод гробнице. У овом степену истражености, ова, и многа друга питања, морају остати отворена.

Miša Rakocija

**EARLY BYZANTINE CRYPT WITH A VAULT IN THE VILLAGE OF KLISURA
NEAR NIŠ AND A BRIEF COMMENT ON THE PROBLEM OF VAULTED
CRYPTS**

An Early-Byzantine trefoil-based church was excavated on the foothills of the medieval fortress of Koprivan (Kurvingrad) to the south from Niš. On the other bank of the Southern Morava River, in the third hill called Komiga, there is a Middle-Byzantine Church of St John. An Early-Byzantine crypt that has recently been evidenced more southwards, near the village of Klisura in the site of the former Church of St Simeon the Stylite, should be added to this ensemble.

The crypt near the village of Klisura is east-west oriented, with the entrance in the west side. Its base is rectangular (3.30m x 2.50m), the height is 1.90m and it is covered with a semi-cylindrical vault. It is built in bricks and plastered with waterproofing finish. Each lateral wall of the east part of the crypt contains a small bench (100cm x 28cm, 50cm high) for the placement of coffins. There are two rectangular niches built-in in a symmetrical pattern in the masses of each side-wall.

The two small benches represent ideal stays for small - children's coffins. This rare example of a children's vaulted crypt indirectly indicates the intensity of living and the significance of this region.

The niches in the lateral walls, almost identically disposed, were found in the crypt discovered in the remnants of the Monastery of Studenica Hvoštanska from the sixth century, as well as in a closer site, in the crypt of the former church of St. Stephan near Svrlijig, dated approximately to the sixth century. The type of the crypt beside the southern wall of the basilica in Morodvis (from the early sixth century) is closest to the Klisura crypt type. The only difference is that its benches for placing the dead correspond in dimensions to adult persons.

Early-Byzantine vaulted crypts, although identical at the first sight, have their respective developments inseparable from the development of architectonic elements of the ecclesiastical architecture. Their interdependence resulted from the liturgical changes in particular periods. One of the architectonic details to indicate this is a larger number of niches in the

lateral walls of the vaulted crypts. The position of niches is significant for closer dating of such type of crypts. In the absence of movable finds, they are widely dated to the period from the second half of the sixth century to the beginning of the eighth century.

Particular importance is attributed to the placement of niches in the side walls of both churches and crypts. This should not be regarded as a free choice of master builders, but as a detail deliberately transferred from the ecclesiastical architecture from the time niches appeared in the lateral walls of churches in Byzantium. This architectonic detail, which originated in Early-Byzantine temples as the result of liturgical needs, was transferred to the interior walls of these sepulchral structures. Their appearance in the lateral walls of the church western part (naos, parvis) might be brought into connection with those in the lateral walls of crypts. Therefore, it is necessary to study the possible descent, the time of origin and the function of niches in the naos walls, especially in the churches where their number is greater.

The appearance of niches in the church western part correlates with the simultaneous liturgical changes brought about in the sixth century by Justinian and Justin II, when the diaconicon and prothesis were moved near the altar and when the attitude changed toward the habit of leaving foodstuffs in the church for those in need. Since the dawn of Christianity, the faithful were bringing donations either for consecration or for the needs of poor members of the congregation (bread, wine), for which purpose a special room at the entrance to the church was allotted. In the sixth century, special institutions for aiding the poor developed in the Byzantine Empire, and the practice of donating food for the poor was separated from religious services. The ceremony of the Great Entrance – the transfer of bread and wine – was introduced and the diaconicon and the prothesis were removed to the south and north of the sanctuary apse. These liturgical changes, visible in the architecture of churches, took place in the sixth century, during the reign of Justin II.

In order to satisfy the need of giving to the poor, niches were made in the lateral walls of the naos in smaller churches or in the western annexes where possible as a compromise instead of using the rooms removed near the apse of the sanctuary for this purpose. This was recognized, as expected, in the structures of the capital (Constantinople).

Here, in the province, dating from the time when the newly evidenced crypt was built, the niches in the church western part were found in the nearby church in the village of Rujkovac and in the trefoil-based church in the same village of Klisura. In the Middle Byzantine period as well, the existence of niches in the lateral walls indicates the building manner of Constantinople: the adjacent Church of St John on the Komiga Hill in Orljane, a little more distant church in Mojsinje, the old Church of St Nicholas in Djunis. In the Adriatic coastlands of that period, many churches contained the interior niches in the lateral naos walls: St Michael in Ston, St Peter in Šipan, St Thomas in Kuti, St Peter on Prik, etc. This habit of leaving foodstuffs has been preserved up to the present. Even today people are leaving wine, bread and oil in the niches of rural churches, either in the interior walls or in the façades.

The crypts of this architectonic type, with the niches in lateral walls or without them, often appear within the church structure. If not there, they are in the close vicinity of a basilica, like in the necropolis in Jagodin Mala in Niš. The crypts discovered so far that are most similar to the newly evidenced one (the Holy Virgin of Hvosno, the site of the former church of St Stephan near Svrljig, the church in Morodvis) are placed within the church structure and are dated to the end of the fifth or the sixth century. On the other side, it is of importance for closer dating that the crypts in the Early-Christian necropolis of Jagodin Mala in Niš are not built within the church and they do not have any constructed benches for placing the dead or any niches in the lateral walls.

If we assume that the genesis of lateral niches in vaulted crypts should be sought for in the ecclesiastical architecture, then their nonexistence in the Jagodin-Mala crypts should be correlated with the development of church architecture. Thus, this type of vaulted crypts may be dated with greater precision. The fresco painting and numismatic material found in the Jagodin-Mala necropolis belong to the second half of the fourth and beginning of the fifth

century. Added the fact that all the crypts are without lateral niches, we may conclude that this architectonic detail did not appear in the first decades of Christianity in this place. The crypts containing lateral niches, like the ones in Klisura, Svrljig and Morodvis, should be dated to the sixth and the first decades of the seventh century, when the ecclesiastical architecture developed due to the consolidation of liturgic services. In this respect, we may reduce former wide dating of vaulted crypts to at least two periods: 1) the crypts without lateral niches, in default of other proofs, may roughly be dated to the second half of the fourth and the whole fifth century; while 2) the ones containing lateral niches should be classified in the sixth or the first decades of the seventh century.

Of course, this could not have happened all of a sudden. A possible typological systematization with origin determinants is imposed by itself if we compare the disposition of niches in the crypts. The crypts containing a pair of niches in the lateral walls and one in the front wall are recognized as an intermediate type (Svrljig, end of the 5th and the 6th century), a transition from the crypts with only one niche in the front wall and no niches in the lateral walls (Jagodin Mala, second half of the 4th and the 5th century) to the ones containing a pair of niches in each lateral wall without a niche in the front part (Klisura, Morodvis, the 6th and the early 7th century).

The crypt that is the subject matter of our interest corresponds in type and time of origin to those discovered in a wider area of the Balkans. By the interior niches in its lateral walls, as a reflection of the concurrent ecclesiastical architecture, it may be dated more precisely to the sixth or the first decades of the seventh century, or, at the latest, to the final Slavic conquest of these areas (615-617), after which they had not been built any more. Therefore, everything said about the newly-discovered crypt could be applied to all the crypts with semi-cylindrical vaults and niches in the lateral walls, found in the area of Niš as well as in the wider Balkan region. Regarding this, we have separated three types of vaulted crypts and determined more precisely the time of their origin.

The developments of sepulchral and ecclesiastical architecture are inseparable. The changes in the church architecture that followed the liturgical requirements of the time affected also the architecture of vaulted crypts, reflected in the appearance of niches in the lateral walls. All the known vaulted crypts in Niš (Jagodin Mala) contain one niche in the wall opposite to the entrance and they are dated to the fourth or fifth century. The known crypts containing lateral-wall niches (Svrljig, the Holy Virgin of Hvosno, Morodvis) are located in the church substructure and they are broadly dated to the sixth century. The analogy of the appearance of numerous niches in the Early-Byzantine ecclesiastical architecture with the lateral-wall niches in vaulted crypts leads to the conclusion that the latter ones, including the Klisura crypt, were built in the sixth or beginning of the seventh century at the latest. In the absence of other proofs, such broad dating of the vaulted crypts is modified by reducing them to three periods, to which three types of vaulted crypts belong: the first period, without lateral-wall niches (second half of the 4th and the 5th century), the second period with one frontal and a pair of lateral niches (end of the 5th and the 6th century) and the third period with niches in the lateral walls (the 6th and the early 7th century).

Our aim was to draw attention to the vaulted crypt type with interior niches in the lateral walls, to point to their possible origin and, based on this and in absence of more solid backing, to suggest the typology and closer dating that would cover other type-related crypts as well.